

ФІРСОВ О.В.
(м. Черкаси)

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ТА НАВЧАННЯ КОЗАЦЬКОЇ МОЛОДІ У ВІЙСЬКУ ЗАПОРОЗЬКОМУ наприкінці XVI – початку XVII ст.

Дії армії на полі битви – завжди результат багатьох складових. Серед них не останнє місце належить навчанню й вихованню військ. Навряд чи можливо поставити під сумнів залежність: чим досконаліше система бойової підготовки, чим вищий рівень освіти вояків, тим більше підстав розраховувати на перемогу.

Але ж зв'язок тут прямий і зворотний – здатність керівництва армії щодо критичного засвоєння уроків минулого ледве чи не головний показник його зрілості. Ось чому історію воєнного мистецтва неможливо відокремити від аналізу системи навчання та виховання військ. Неможливо нехтувати цією проблемою й при розгляді питання щодо Війська Запорозького часів гетьманування П.Сагайдачного, оскільки особливості цієї системи в українському козацькому війську у багатьох випадках визначали яскраві перемоги останнього у війнах першої чверті XVII ст. і сприяли розвитку козацького воєнного мистецтва.

З цього приводу для керівництва сучасних Збройних Сил України в умовах будівництва та реформування нинішньої армії історичний досвід організації процесу виховання й навчання козацької молоді у Війську Запорозькому наприкінці XVI – початку XVII ст., може бути дуже цікавим і потрібним. Саме в розгляді цього процесу та визначенні його особливостей і полягає мета нашого наукового пошуку.

У XV – XVIII ст. в історії України настала нова доба – період козаччини. У той час поступово в українській молоді починає складатися образ нового захисника Батьківщини – козака: славного лицаря, патріота свого народу, людини вільної, рішучої й хороброї¹.

До середини XVI ст. цілеспрямована військова підготовка підлітків та юнаків з боку держави й суспільства не велася. Вона в основному проходила лише у сім'ї. Виховання патріотизму в родині здійснювалося не тільки на словах, а й на справах та вчинках батьків, котрі сприймалися дітьми як святі. У сім'ї хлопчики отримували як побутові, так і військові знання та навички. Батько формував у сина такі вольові якості, як міцність, витривалість, незламність духу, вміння долати життєві труднощі, фізично загартовував його тіло, виховував мужній лицарський характер². Проте найбільше в сім'ї формувалася патріотична спрямованість особистості завдяки засобам народного козацького фольклору (пісні, биліни, розповіді). Вони виховували в дітей почуття любові до козаків, болю за страждання, котрі завдавали Україні її вороги, вселяли віру та надію на краще життя.

Лише у кінці XVI ст., з утворенням Запорозької Січі, розпочався процес поступового залучення молоді до навчання військовій справі. Спочатку це проходило неорганізовано, стихійно. Буваючи в походах у різних регіонах України, козаки прагнули залучити на Січ молодих хлопців із метою поповнення Війська Запорозького людськими ресурсами. Сім'ї інколи самі

бажали віддати своїх дітей на навчання до козаків, тому що бачили у них справжніх лицарів. На той час це було також мрією кожного юнака. Крім бідних молодиків, йшли до козаків, щоб навчитися лицарській справі, й панські діти з Русі, Поділля, Польщі³. Крім того, кожному весну на Січ приймали всіх тих, хто бажав стати козаком. Сам кошовий отаман влаштував відбір і випробування добровольців.

На Січ приймали навіть десятирічних хлопців, але до війська, до «товариства» записували тільки тих, яким минуло 18 років. Останні повинні були пройти серйозні випробування, а саме показати вміння володіти зброєю, орієнтуватися на місцевості, проявляти сміливість, дотепність⁴. Для прийому не було спеціальних приписів, чітких нормативів. Проте є свідчення істориків, що до навчання та до війська в Січ брали тільки тих, хто міг перепливати Дніпрові пороги проти течії. Кожний досвідчений козак навчав до десяти новобранців – джур. Після тривалого навчання й участі у першому бою юнаки ставали справжніми козаками.

З початку першої чверті ХVІІ ст. завдяки П.Сагайдачному на Запоріжжі при церквах почали створювати січові та козацькі школи. Вони були не тільки осередками військового, фізичного вдосконалення, а й центрами духовності, де одночасно задовольнялися потреби особистості в навчанні та культурному розвитку. У цих школах чіткий термін навчання молоді не був встановлений і тривав від 10 до 18 років. Хлопчики в них отримували хороші військові знання й вміння. У школах учили всьому: молитися Богу, «на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти»⁵.

Важливою особливістю підготовки молоді в той час було те, що Запорозька Січ сприяла поліпшенню зв'язку родинного та шкільного виховання, посиленню відповідальності батьків перед суспільством за патріотичне виховання дітей, авторитету козацьких шкіл, громадських організацій. Так, значну роль у формуванні національної ідеології, світогляду і патріотизму відіграла діяльність при школах молодіжних козацьких осередків (гуртків, загонів, об'єднань), котрі мали різну спрямованість і сильний вплив на дітей. Навчання у школах супроводжувалось різноманітними масовими народними іграми, змаганнями, вправами, забавами.

У січових і козацьких школах в учнів формували вміння веслувати, плавати на воді і під водою тощо. В атмосфері бойової підготовки козаків (верхова їзда, фехтування, стрільба з вогнепальної зброї, додання рівчаків та загорож на конях, «бій» на шаблях) проходило військово-патріотичне виховання молоді. Це впливало на розвиток в учнів вольових, моральних якостей, необхідних захисникові Батьківщини. Цікавою була система фізичної підготовки школярів й козаків. Її мета – загартування й формування навичок самооборони. Молодь на свята брала участь у змаганнях, котрі розвивали силу, спритність, точність, прудкість тощо. Багато танців, які збереглися з того періоду, втілюють в собі елементи, прийоми самооборони, вимагають гнучкості, витривалості, швидкої реакції.

Поряд із знаннями, навичками та вміннями в козаків успішно розвивалися необхідні психічні якості: уважність, спостережливість, пам'ять, уява, кмітливість, допитливість, дотепність й інші. Такі риси, як кмітливість, дотепність, винахідливість, особливо цінувалися серед козаків.

Одночасно з цим у січових і козацьких школах існувала ціла система

емоційно-вольової підготовки та вишколу молодих людей, що готувалися до козацької служби. Її метою було формування перш за все емоційної врівноваженості, витримки, мужності, відваги. Цьому сприяв суворий розпорядок дня в школах, контроль за учнями з боку старших козаків. Так, за здоров'я дітей, грамотність, військову, фізичну, вольову підготовку відповідали досвідчені козаки, вчителі-наставники, священники, шкільні отамани. Останні обиралися на демократичних засадах самими учнями.

Чітко регламентований розпорядок дня Січі, сувора військова дисципліна у козацькому середовищі впливали на формування в молоді важливих вольових якостей: дисциплінованості, організованості, відповідальності, ретельності, цілеспрямованості тощо. Цьому сприяла також й атмосфера злагоди між козаками, повага їх один до одного, почуття патріотизму та одночасно взаємна вимогливість. На Січі існували і жорсткі вимоги, система покарань для тих, хто провинився, порушив дисципліну.

Прикладом для молоді були старші козаки, котрі проявляли міцний фізичний гарт, силу волі, витримку, мужність, відвагу, вміли спеціальними психологічними вправами концентрувати свою волю, енергію на подолання життєвих труднощів, перешкод, ворогів у бою тощо. Про ці їх якості писали багато істориків⁶. Розвитку творчого мислення молоді, можливості більш якісно проводити з нею індивідуальну бойову підготовку сприяв висока ступінь освіченості в козацькому середовищі. Якщо на початку XVII ст. таких, що не мали освіти було на 20% більше, ніж грамотних, то вже наприкінці першої чверті того століття кількість освічених козаків перевищувала перших на 6%. Разом це стало досить важливим моментом у воєнному мисленні і впливало на бойову підготовку Війська Запорозького в цілому.

Західноєвропейські армії на той час такої кількості освічених воїнів не мали. Тому там, на відміну від козацького війська, де підготовка особового складу бойових підрозділів до воєнних дій відбувалася на свідомому рівні за рахунок освіченості та розуміння свого обов'язку перед Батьківщиною, цей процес проходив набагато складніше – шляхом покарання і муштри, бо західноєвропейські воїни досить часто через свою неосвіченість просто не розуміли, що від них вимагалось⁷.

Таким чином, виходячи із сказаного, маємо підстави зазначити, що у першій чверті XVII ст. завдяки П.Сагайдачному, в козацькому війську було створено добре організовану, самобутню систему підготовки молоді до військової служби. Вона базувалася саме на досвіді війн та військової практики і включала до себе питання виховання, навчання і фізичного загартування. Тобто вона мала комплексний підхід до підготовки вояків. У 18 років молодий козак умів уже сидіти на коні, рубати шаблею, стріляти з рушниць і колоти списом. При цьому він був добре фізично розвинутий і освічений. Іншими словами, в той час на Січі було вирішено питання щодо постійної підготовки для Війська Запорозького висококваліфікованих кадрів, що дозволяло йому успішно проводити численні воєнні кампанії, а у разі значних втрат швидко відновлялися.

¹ *Брайчевський М.* Походження запорізького козацтва // *Козацька газета*. Житомир, 1991. – 238 с. – С.2.

- ² Українська козацька педагогіка // Освіта – 1992 – № 9. – С.2.
- ³ Грушевський М.С. Історія української козащини // Вітчизна – 1991. – № 6. – С.188–189.
- ⁴ Крип'якевич І.П. та ін. Історія українського війська. – 1992. – С.254; Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків – У 3-х т., К., 1990. – Т.1. – С.147.
- ⁵ Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Л., 1937. – С.65.
- ⁶ Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990. – С.98; Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.194; Апанович О.М. Військове мистецтво українського козацтва // Козацька газета – Житомир, 1991. – С.4.
- ⁷ Разин Е.А. История военного искусства: в 5 т. – Москва, 1955., Т.1. – С.358.